

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА АДАПТАЦІЯ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ТА ТИМЧАСОВО ПЕРЕМІЩЕНИХ УКРАЇНСЬКИХ ДІТЕЙ

Заверико Н. В.

*кандидат педагогічних наук, професор,
завідувачка кафедри соціальної педагогіки та спеціальної освіти
Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, Запоріжжя, Україна
orcid.org/0000-0001-7533-9031
nzaveryko@ukr.net*

Тимофєєнко К. І.

*студентка II курсу магістратури
факультету соціальної педагогіки та психології
Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, Запоріжжя, Україна
orcid.org/0009-0004-3977-9004
kate.time81@gmail.com*

Яшина О. М.

*студентка II курсу магістратури
факультету соціальної педагогіки та психології
Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, Запоріжжя, Україна
orcid.org/0009-0007-7958-190X
oksana.yashyna1980@gmail.com*

Ключові слова: соціально-педагогічна адаптація, внутрішньо переміщені особи, тимчасово переміщені особи, педагогічна підтримка, психологічна допомога.

У статті розглядаються проблеми соціально-педагогічної адаптації внутрішньо переміщених дітей в Україні та тимчасово переміщених дітей у Німеччині. У зв'язку зі зміною місця проживання такі діти стикаються з труднощами адаптації до нових умов безпечного життя. У статті соціально-педагогічна адаптація внутрішньо переміщених осіб у місця тимчасового перебування розглядається як процес пристосування людини до нових соціальних умов її існування, соціальна адаптованість особистості – як результат соціально-педагогічної адаптації, який залежить від набутих особистісних якостей індивідів та їх пристосування до нових соціальних ролей, нового мовленнєвого та культурного середовища. Серед чинників адаптації виділяють об'єктивні (зовнішні соціальні умови формування особистості, умови життєдіяльності, а також засоби, під впливом яких формуються ті чи інші риси особистості) і суб'єктивні (особливості темпераменту, характерологічні властивості індивіда, ступінь стійкості та міра гнучкості людини, розвиток рефлексії та саморегуляції, вікові особливості особистості) чинники. Відзначено, що в результаті військових дій в Україні з'явилися зовнішні та внутрішні мігранти, на адаптацію яких негативно впливають як зовнішні чинники (умови зовнішнього середовища: політичні, економічні, культурні тощо), так і внутрішні (індивідуальні та особистісні особливості людини (мігранта)). Результати пілотного дослідження, у якому взяли участь діти різного віку, що були переміщені у безпечні райони України та Німеччину, показали

такі проблеми адаптації цих дітей: доступ до освіти, мовний бар'єр, культурне середовище, психологічний стан дітей. Критеріями успішної соціально-педагогічної адаптації тимчасово переміщених дітей-українців та внутрішньо переміщених дітей в Україні було визначено: задоволеність своїм положенням у соціокультурному середовищі; свідоме підтримання норм та традицій соціокультурного середовища; поінформованість про нове соціокультурне середовище; зміни у системі соціальної взаємодії; самореалізацію; готовність до протидії новим життєвим викликам та стресовим ситуаціям.

SOCIAL AND PEDAGOGICAL ADAPTATION OF INTERNALLY DISPLACED AND TEMPORARY DISPLACED UKRAINIAN CHILDREN

Zaveryko N. V.

*Candidate of Pedagogical Sciences, Professor,
Head of the Department of Social Pedagogy and Special Education
Zaporizhzhia National University
Zhukovskoho str., 66, Zaporizhzhia, Ukraine
orcid.org/0000-0001-7533-9031
nzaveryko@ukr.net*

Tymofieienko K. I.

*2-st year Master's Student at the Faculty of Social Pedagogy and Psychology
Zaporizhzhia National University
Zhukovskoho str., 66, Zaporizhzhia, Ukraine
orcid.org/0009-0004-3977-9004
kate.time81@gmail.com*

Yashyna O. M.

*2-st year Master's Student at the Faculty of Social Pedagogy and Psychology
Zaporizhzhia National University
Zhukovskoho str., 66, Zaporizhzhia, Ukraine
orcid.org/0009-0007-7958-190X
oksana.yashyna1980@gmail.com*

Key words: *social and pedagogical adaptation, internally displaced persons, temporarily displaced persons, pedagogical support, psychological assistance.*

The article discusses the analysis of the problem of socio-pedagogical adaptation of internally displaced children in Ukraine and temporarily displaced children in Germany. Due to the change of place of residence, such children face difficulties in adapting to new conditions of safe life. In the article, the socio-pedagogical adaptation of internally displaced persons to places of temporary stay is considered as a process of adaptation of a person to new social conditions of his existence, social adaptation of the individual – as a result of socio-pedagogical adaptation, which depends on the acquired personal qualities of individuals, and their adaptation to new social roles, new speech and cultural environment. Among the factors of adaptation, there are objective (external social conditions for the formation of personality, conditions of life, as well as the means under the influence of which certain personality traits are formed) and subjective (features of temperament, characterological properties of an individual, the degree of stability and degree of flexibility of a person, the development of reflection and self-regulation, age characteristics of the

personality) factors. The article states that as a result of hostilities in Ukraine, external and internal migrants have appeared, whose adaptation is negatively influenced by both external factors (environmental conditions: political, economic, cultural, etc.) and internal – individual and personal characteristics of a person (migrant). The results of the pilot study, which involved children of different ages who were displaced to safe areas of Ukraine and Germany, showed the following problems of adaptation of these children: access to education, language barrier, cultural environment, psychological state of children. The criteria for successful social and pedagogical adaptation of temporarily displaced Ukrainian children and internally displaced children in Ukraine were: satisfaction with their position in the socio-cultural environment; conscious support of the norms and traditions of the socio-cultural environment; awareness of the new socio-cultural environment; changes in the system of social interaction; self-realization; readiness to counteract new life challenges and stressful situations.

Постановка проблеми. Повномасштабне військове вторгнення російської федерації на територію України, окупація та анексія півострова Крим, збройна агресія у південно-східних областях призвели до появи таких нових соціальних явищ, як внутрішньо переміщені особи та тимчасово переміщені особи. Тисячі дітей були змушені залишити свої домівки. Їм довелося починати нове життя в іншій «безпечній» області або країні. Частина українських дітей стала вимушеними переселенцями, інша – виїхала закордон, але всі вони потребують соціально-педагогічної підтримки з метою успішної адаптації у нових місцях поселення.

Однією з країн, яка прийняла українських дітей, стала Німеччина. Країна надає багато можливостей для повноцінної та гармонійної адаптації, але водночас пережиті психотравмуючі події, пов'язані з бойовими діями, нові умови життя, інша мова, культура, незнайомі місця та багато інших проблем спровокували негативні особистісні проблеми вимушених переселенців.

В Україні зареєстровано 4,7 млн внутрішньо переміщених осіб, 36% з яких – діти. За даними дослідження «Діти та війна», проведеного благодійною організацією СОС «Дитячі Містечка», 77% дітей-переселенців стали свідками обстрілів і бомбардувань, 73% перебували у сховищі, а майже 30% пережили окупацію, 4% маленьких українців пройшли через російські фільтраційні табори, а близько 8% дітей пережили голод та відсутність доступу до питної води [7].

Водночас понад 14,5 млн українців виїхали після 24 лютого 2022 р., і приблизно 11,7 млн вїхали до країн Євросоюзу. На початок 2023 р. у Німеччині зареєстровано понад мільйон українців, які внесені до німецького реєстру біженців. Діти становлять майже половину з них [4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичний аналіз напрацювань українських

та зарубіжних учених і дослідників (Дж. Беррі, Л. Клосс, О. Огієнко, К. Раві, А. Рудігер та С. Спенсер та ін.), які розкривають теоретичні і практичні основи соціальної роботи з біженцями, дав змогу з'ясувати, що феномен біженства є складовою частиною міжнародних міграційних процесів і характеризується перетином громадянами кордонів країни виходу.

Суть понять «міграція», «біженство», «вимушені переселенці» є предметом наукового вивчення багатьох зарубіжних та українських дослідників: Р. Бандури, С. Кастлеса, О. Ольхович, В. Полішук, А. Попової та ін.

Теоретичну значущість соціально-педагогічної адаптації внутрішньо переміщених осіб у воєнний та кризовий періоди розкрили у своїх працях такі вчені, як Т. Алексеєнко, О. Блінова, А. Капська, О. Лішик, В. Панок, А. Попова та ін.

Мета статті – аналіз соціально-педагогічної адаптації українських дітей в Україні та Німеччині в умовах повномасштабної війни росії проти України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття адаптації вивчається і використовується у багатьох галузях пізнання, зокрема у біології, філософії, соціології, психології, педагогіці. Адаптація розглядається як пристосування до втрати значної частини соціальних, ментальних та матеріальних ресурсів, які мали внутрішньо переміщені особи до переміщення, а також отримання доступу до ресурсів у новому місці перебування. Уперше такий підхід був чітко представлений антропологом Б. Харрелл-Бонд [9].

Ми розглядаємо соціально-педагогічну адаптацію внутрішньо переміщених осіб у місцях тимчасового перебування як процес пристосування людини до нових соціальних умов її існування.

Соціальна адаптованість особистості – результат соціально-педагогічної адаптації, який залежить від набутих особистісних якостей адаптова-

них, та пристосування до нових соціальних ролей. Отже, рівень адаптованості залежить від міри задоволення потреб людини, яку вона досягла у процесі соціальної адаптації на момент аналізу результатів соціально-педагогічної адаптації.

Соціально-педагогічна адаптація – процес пристосування людини до нового соціального оточення, що змінює останнє, тому соціально-педагогічна адаптація тісно пов'язана з інтеграцією адаптованого в нову для нього систему соціально-психологічних зв'язків та стосунків. Інтеграція у соціальне оточення є результатом успішної адаптації [1].

У структурі адаптації виділяють об'єктивні і суб'єктивні чинники. Об'єктивні – визначають зовнішні соціальні умови формування особистості, тобто умови життєдіяльності і засоби, під впливом яких формуються ті чи інші риси особистості. Вони поділяються на загальні і специфічні. Загальні об'єктивні чинники діють на рівні суспільства у цілому, на макрорівні, що визначає характер і загальні напрями соціалізуючих впливів на людину. Специфічні чинники діють на рівні окремих соціальних структур суспільства. Вплив загальних об'єктивних чинників опосередковується специфічними об'єктивними чинниками, що діють на мікрорівні [2].

У процес адаптації включаються соціально-психологічні, соціально-економічні, соціально-демографічні, соціально-психологічні, психофізіологічні та інші чинники, суб'єктивні й об'єктивні, соціальні й особистісні, природні, чинники діяльності, технологічні, внутрішні (що лежать усередині системи «індивід – середовище – професія») і зовнішні (що лежать за межами цієї системи), основні (домінуючі) і другорядні; специфічні; чинники колективу; чинники розвитку та ін. Усі вони по-різному впливають на успішність адаптації і на її результат залежно від ступеня інтенсивності та тривалості впливу, взаємозв'язані між собою, діють як єдине ціле, як система взаємозумовлених обставин, у якій існують субординація й координація чинників [3].

Визначення «внутрішньо переміщені особи» (ВПО) найточніше відповідає англomовному терміну *internally displaced persons*. Воно закріплене у «Керівних принципах ООН із питань про переміщених осіб усередині країни»: «Внутрішньо переміщені особи – це окремі особи чи групи осіб, які були змушені залишити свої помешкання або місця постійного проживання в результаті або щоб уникнути наслідків збройного конфлікту, проявів насильства, порушень прав людини, стихійних або спричинених діяльністю людини лих чи техногенних катастроф і які не перетнули міжнародно визнаних державних кордонів» [6].

Відповідно до ситуації воєнного конфлікту, у якій опинилися громадяни України, також використовують поняття «вимушений переселенець», «біженець». Вимушений переселенець – громадянин, що змінив місце проживання внаслідок учиненого щодо нього або членів його сім'ї насильства або інших форм переслідування або внаслідок реальної небезпеки стати об'єктом переслідування за ознакою расової чи національної приналежності.

Біженець – це особа, яка в силу цілком обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознакою раси, громадянства, національності і т. п. знаходиться поза кордонами країни своєї громадянської належності та не може або не бажає користуватися захистом цієї країни [3].

Нашу країну торкнулися обидва типи міграції: зовнішня міграція – виїзд українських громадян зі своєї країни в іншу країну на постійне місце проживання або на тривалий термін із надією на повернення; внутрішня міграція – переміщення населення всередині території України.

Слід відзначити, що негативно впливати на процес соціально-психологічної адаптації внутрішніх та зовнішніх мігрантів можуть як зовнішні чинники (умови зовнішнього середовища: політичні, економічні, культурні тощо), так і внутрішні (індивідуальні та особистісні особливості людини (мігранта)).

Маленькі українські громадяни, що мігрували внутрішньо або зовнішньо, зустрічаються з низкою проблем, серед них:

Доступ до освіти: частина шкіл на території України через бойові дії або окупацію не організували дистанційне навчання, і батьки шукають можливості для продовження дітьми навчання у нових умовах. Кожна дитина може бути зарахована до іншої школи та приєднатися до дистанційного навчання у будь-якій школі на території України. Для цього необхідно подати відповідну заяву в органи освіти та науки.

Мовний бар'єр: для дітей, які опинилися за кордоном, спілкування стає дуже складним, оскільки без володіння мовою країни, що приймає, неможливе навчання у місцевих закладах освіти, це також ускладнює адаптацію до нових умов, що призводить до психологічних стресів.

Адаптація дітей до нових умов життя та навчання: проблемою є адаптація дітей до нової місцевості, звичаїв та правил. Частина правил і звичаїв нам знайома, але водночас у інших країнах та навіть у кожному регіоні нашої країни є свої відмінності, які необхідно опанувати й дотримуватися у повсякденному житті.

Психологічний стан: практично кожен з українців переживає психологічний стрес або викликаний війною депресію, але найбільше від

цього страждають діти. Пережита ними війна, на жаль, впливатиме на все їхнє життя, тому чим раніше розпочнеться психологічна реабілітація кожної дитини, тим менш руйнівними будуть наслідки [5].

Основними критеріями дослідження соціально-педагогічної адаптації тимчасово переміщених дітей-українців та внутрішньо переміщених дітей в Україні ми визначили:

- задоволеність своїм положенням у соціокультурному середовищі;
- свідоме підтримання норм та традицій соціокультурного середовища;
- поінформованість про нове соціокультурне середовище;
- зміни у системі соціальної взаємодії;
- самореалізація;
- готовність до протидії новим життєвим викликам та стресовим ситуаціям.

Дослідження передбачало проведення опитувань та застосування певних методик вивчення повсякденного стресу та готовності до вирішення критичних ситуацій та спостереження, а саме: методика визначення стресостійкості та соціальної адаптації; опитувальник самодіагностики типу поведінки у стресовій ситуації; дослідження врівноваженості особистості; методика «Як ви справляєтеся з таким складним і відповідальним завданням, як формування нової особистості?»; методика 20-ти відповідей («Хто я?»); методика дослідження копінг-поведінки у стресових ситуаціях.

У нашому дослідженні брали участь 296 внутрішньо переміщених дітей із різних регіонів України та 172 тимчасово переміщені дитини в Німеччині. Усі діти були різновікової групи – від 6 до 15 років.

За результатами констатувального етапу дослідження можна визначити, що більшість дітей в обох країнах сприймають себе в новому соціо-

культурному середовищі недостатньо впевнено – 13% серед внутрішньо переміщених дітей та 20% серед тимчасово переміщених дітей, відчувають значні зміни в системі взаємодії із соціумом – 17% та 10% відповідно, а також відчувають знижений потенціал самореалізації – 5% та 10%. Водночас діти, що почали жити в новому регіоні або країні, готові з ентузіазмом сприймати нові соціальні та культурні норми – 80% серед внутрішньо переміщених дітей та 61% серед тимчасово переміщених дітей. Хоча поінформованість про нове середовище знаходиться на низькому рівні – 7% та 5% відповідно, вивчати мову спілкування, готові до пригод та протидії новим життєвим викликам 57% внутрішньо переміщених дітей та 73% тимчасово переміщених дітей.

Результати констатувального етапу дослідження соціально-педагогічної адаптації дітей-біженців представлено в табл. 1.

На формувальному етапі дослідження була впроваджена авторська програма соціальної адаптації внутрішньо переміщених та тимчасово переміщених українських дітей.

Мета програми: створення умов для успішної соціально-педагогічної адаптації українських дітей в Україні та Німеччині, які потрапили в умови війни.

Завдання програми:

- з'ясування основних потреб та проблем, з якими зіштовхуються діти під час війни;
- визначення особливостей психологічного, соціального та освітнього становища кожної дитини;
- надання психологічних консультацій для дітей та їхніх сімей;
- організація групових сесій для спільної підтримки та досвідчення;
- організація занять з мови та культури країни прийоми (наприклад, німецької мови в Німеччині);

Таблиця 1

Результати констатувального етапу дослідження соціально-педагогічної адаптації дітей-біженців

№	Критерій	Внутрішньо переміщені діти в Україні	Тимчасово переміщені українські діти в Німеччині
1	Задоволення своїм положенням у соціокультурному середовищі	13%	20%
2	Свідоме підтримання норм та традицій соціокультурного середовища	80%	61%
3	Поінформованість про нове соціокультурне середовище	27%	5%
4	Зміни у системі соціальної взаємодії	17%	10%
5	Самореалізація	5%	10%
6	Готовність до протидії новим життєвим викликам та стресовим ситуаціям	57%	73%

– сприяння активній участі дітей у соціальних та культурних подіях.

За місяць упровадження програми нами було проведено сім групових психологічних сесій та 42 індивідуальні психологічні консультації, також було проведено низку історичних, культурологічних та мовних курсів як в Україні (заняття з історії України та української мови – 31 година), так і в Німеччині (заняття з історії Німеччини, заняття зі знайомства з культурою Німеччини та курси з німецької мови – 64 години).

Після впровадження програми на контрольному етапі дослідження нами було проведено повторне опитування. За результатами контрольного етапу дослідження можна визначити, що зростає

поінформованість дітей про нове місце їх проживання – 76% серед внутрішньо переміщених осіб та 52% серед тимчасово переміщених, підтримувати ж норми та традиції середовища вже стали 91% та 70% відповідно. Також покращився показник самореалізації – 63% та 75% відповідно та соціальних взаємин – 72% та 86% відповідно, бо діти почали знаходити друзів у громадах українських мігрантів у Німеччині та на місцях навчання. Дуже змінилися показники готовності до протидії новим життєвим викликам: частина дітей асимілювалася, а у частини почалася ностальгія за рідною домівкою – 53% та 43%. Результати контрольного етапу дослідження соціально-педагогічної адаптації дітей-біженців представлено в табл. 2.

Таблиця 2

Результати контрольного етапу дослідження соціально-педагогічної адаптації дітей-біженців

№	Критерій	Внутрішньо переміщені діти в Україні	Тимчасово переміщені українські діти в Німеччині
1	Задоволеність своїм положенням у соціокультурному середовищі	47%	42%
2	Свідоме підтримання норм та традицій соціокультурного середовища	91%	70%
3	Поінформованість про нове соціокультурне середовище	76%	52%
4	Зміни у системі соціальної взаємодії	72%	86%
5	Самореалізація	63%	75%
6	Готовність до протидії новим життєвим викликам та стресовим ситуаціям	53%	43%

Висновки. На основі наведених вище результатів дослідження можна виділити такі особистісні зміни українських дітей-переселенців та дітей-біженців, як: невпевненість, низький рівень прояву оптимізму та адаптивності, емоційний дискомфорт, слабо виражене прийняття інших,

неоднозначне ставлення до новизни, складності й невизначеності. Проте завдяки самомотивації й самостійності вони проявляють високі показники кмітливості, сміливості, вивчають мову, традиції, культуру регіону, адаптують навички навчатися до нового середовища.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпалько О.В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 208 с.
2. Блінова О.Є. Соціально-психологічна адаптація вимушених мігрантів: підходи і проблеми вивчення феномена акультурації. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2016. Вип. 3(1). С. 111–117.
3. Бочкор Н.П., Дубровська Є.В., Залеська О.В. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний періоди : методичні рекомендації. Київ : МЖПЦ «Ла Страда-Україна», 2014. 84 с.
4. Дослідження EWL.UA «З Польщі до Німеччини. Нові тенденції міграції українських біженців». URL: <http://surl.li/ooydf>
5. Загальні питання та проблеми освіти українських дітей за кордоном. URL: <https://eo.gov.ua/zahalni-pytannia-ta-problemy-osvity-ukrain-skykh-ditey-za-kordonom/2022/04/04/>
6. Керівні принципи ООН з питань внутрішнього переміщення всередині країни. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/uk/kerivni-principi-oon-z-pitan-vnutrishnogo-peremishchennya-vseredini-krayini>
7. Результати дослідження СОС «Дитячі містечка в Україні» «Становище внутрішньо переміщених сімей з дітьми, прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу в умовах війни» / Харківський інститут соціальних досліджень. Харків, 2022. 73 с.

8. Ein Handbuch. Diagnostik bei Migrantinnen und Migranten. 1 Auflage 2018. 404 p.
9. Harrell-Bond B. Imposing Aid: Emergency Assistance to Refugees. New York : Oxford University Press, 1986. 469 p.

REFERENCES

1. Bezpalko O.V. (2009) Sotsialna pedahohika: skhemy, tablytsi, komentari [Social pedagogy: schemes, tables, comments]. Kyiv : Center for Educational Literature, 2009. 208 p. [in Ukrainian].
2. Blinova O.E. (2016) Sotsialno-psykholohichna adaptatsiia vymushenykh mihrantiv: pidkhody i problemy vyvchennia fenomena akulturatsii [Social and psychological adaptation of forced migrants: approaches and problems of studying the phenomenon of acculturation]. *Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Psychological sciences*. Vol. 3(1). P. 111–117.
3. Bochkor N.P., Dubrovska E.V., Zaleska O.V. Sotsialno-pedahohichna ta psykholohichna robota z ditmy u konfliktnyi ta postkonfliktnyi period [Social-pedagogical and psychological work with children in the conflict and post-conflict period]. Kyiv: MZHPC «La Strada-Ukraine», 2014. 84 p.
4. Research by EWL.UA «From Poland to Germany. New trends in the migration of Ukrainian refugees». URL: <http://surl.li/ooydf>
5. General issues and problems of education of Ukrainian children abroad. URL: <https://eo.gov.ua/zahalni-pytannia-ta-problemy-osvity-ukrainskykh-ditey-za-kordonom/2022/04/04/>
6. UN guidelines on internal displacement within the country. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/uk/kerivni-principi-oon-z-pitan-vnutrishnogo-peremishchennya-vseredini-krayini>
7. Results of the SOS` study Children`s towns in Ukraine «Position of internally displaced families with children, foster families and family-type children`s homes in war conditions». Kharkiv Institute of Social Research. Kharkiv, 2022. 73 p.
8. Ein Handbuch. Diagnostik bei Migrantinnen und Migranten. 1 Auflage 2018. 404 p.
9. Harrell-Bond B. (1986) Imposing Aid: Emergency Assistance to Refugees. New York: Oxford University Press. 469 p.